

Глобальні трансформації індивідуалізованого суспільства: наслідки та уроки

АНОТАЦІЯ. Розглянуто теоретичні аспекти сутності, наслідки формування та розвитку двох феноменів сучасності — індивідуалізації особистості, а також формування індивідуалізованого суспільства. Проведене дослідження переконує у тому, що суспільне життя за умов індивідуалізації наповнене не лише можливостями самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості, а й суперечностями, неочікуваними наслідками, асиметриями, які оточують «індивідуалів». Зворотна сторона тренду, яким є індивідуалізація — брак стабільності, передбачуваності, стійкості стану членів соціуму, зниження масштабів залучення економічно активного населення до колективної взаємодії, ерозія культури солідарності, «атомізація» людини через втрату звичних, традиційних у минулому соціальних зв'язків.

Стаття містить авторський концепт подолання «негативного», неприродного індивідуалізму. Вкрай продуктивно може стати ідея, згідно якої протилежність між індивідуалізмом і колективізмом, індивідом і суспільством, свободою і соціалізацією можна подолати, але не за усунення того чи іншого елемента, або приниження значення чи ігнорування потреби його розвитку. Включення протилежних явищ і процесів у сучасні, більш ємні, комплексні ментальні схеми дозволяє опрацювати ефективні, суспільно значущі проекти стійкого економічного і соціального розвитку.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Індивідуалізація особистості, індивідуалізоване суспільство, свобода особистості, соціалізація, «негативний» індивідуалізм.

Вступ

Справедливим є твердження, що людина живе у трьох світах — у світі природи, у створеному нею світі техніки, технологій та інститутів і у світі самих людей (суспільстві). Для того щоб життєдіяльність у цих складних світах була прийнятною, людино-орієнтованою, стійкою, людині вкрай потрібні знання про ці світи. Особливе місце в системі цих знань належить науковим знанням як результату професійної пізнаваль-

* **Колот Анатолій Михайлович** — доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри управління персоналом та економіки праці, директор Інституту соціально-трудових відносин, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Має почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (2006 р.). З 2011р. — дійсний член Міжнародної академії наук вищої школи. Автор більш як 270 наукових праць. Основні напрями наукових досліджень: соціальні-трудові відносини, глобальна економіка: людський вимір, глобальні трансформації соціально-трудової сфери, мотивація персоналу, соціальна політика. Електронна адреса: kolot@kneu.kiev.ua

ної діяльності в царині самих людей, у суспільстві. Системне, міждисциплінарне пізнання цього світу (світу самих людей) має постійно виявляти доміанти та тенденції його розвитку, з'ясовувати виклики, перед якими він постає, та опрацьовувати висновки, що мають використовуватися на всіх рівнях ієрархічної структури суспільства задля забезпечення стійкого соціально-економічного поступу.

Маємо констатувати, що представники різних напрямів наук (економічних, соціологічних, філософських та ін.) переконливо довели, а практика соціального розвитку підтверджує, що *серед трендів еволюції світу*, що розглядається (світу людей), дедалі помітнішим і таким, що прогресує, є *індивідуалізація, самоідентифікація особистостей, яка згодом обумовила формування так званого індивідуалізованого суспільства*. Ще до завершення ХХ століття нагромадилося достатньо сигналів для висновку: асиметрії у царині індивідуального та суспільного поступу, подальша розбудова індивідуалізованого суспільства у форматі, що домінує — це складові сучасних викликів стійкому соціально-економічному розвитку. Дальший перебіг подій на полі суспільного устрою та функціонування соціосистем дав змогу переконатись у правоті зазначеного наукового діагнозу та висвітлив нагальну потребу пошуку нового формату відносин у системі «людина — природа», «людина — суспільство», «індивідуалізація — соціалізація», «людина — соціально-трудова сфера» та пошуку нових способів оптимізації суспільних відносин. У розвиток попередньої тези акцентуємо увагу на тому, що індивідуалізація особистості, формування індивідуалізованого суспільства — глобальні тренди, які за глибиною і масштабами соціальних трансформацій претендують на статус загальноцивілізаційних. Вони охоплюють зміни в основних складових життєустрою людини і суспільства, формуванні та функціонуванні нової багатовимірної тканини суспільних відносин, у системі пріоритетів та ієрархії цінностей.

Методологічний формат дослідження

Спробуємо поглянути на цю проблематику, з одного боку, з загальнофілософських позицій, а з другого — крізь призму викликів, проблем, які постають перед соціально-трудовою сферою за умов індивідуалізації, яка, охоплюючи чимраз більше представників соціуму, прогресує та змінює облік суспільства і впливає на всі складові світу як економічного, так і позаекономічного.

Перш за все, зауважимо, що ідеологічним підґрунтям індивідуалізації у найширшому її розумінні є ліберальні концепції та теорії. Розвиток ліберальної економічної думки має тривалу історію і бере свій початок від ідей лібералізму, опрацьованих і розвинених у працях засновників класичної політичної економії. Особливого визнання та популярності лібералізм отримав у другій половині ХХ ст., набувши статусу своєрідної *метаідеології*. Саме у цей період ліберальні принципи і практики стали альфою і омегою теоретичних дискусій та ідеологічних баталій¹. Лібералізм початку ХХІ ст. — це потужний напрям світової економічної думки, що в цілому розвивається у межах неокласичної економічної традиції, захищаючи принципи економічної свободи, індивідуалізації особистості, розвитку приватної власності, рівноважного розвитку економічної системи та вільної конкуренції. Аналіз літературних джерел свідчить, що до проблематики природи, змістових характеристик та наслідків індивідуалізації особистості й формування індивідуалізованих суспільств звертається все більше як зарубіжних, так і українських дослідників. При цьому діапазон суджень стосовно до згаданого раніше феномену сьогодення був і залишається строкатим і таким, що не сприяє формуванню сучасного світогляду і переконань щодо достеменної ролі та наслідків індивідуалізації в найширшому її розумінні.

Досліджуючи заявлену проблематику, маємо, перш за все, звернутися до такої тонкої матерії, як діалектика особистого (індивідуального) і суспільного, взаємозв'язку і взаємообумовленості особистих і суспільних інтересів та цінностей. Ліберальні концепції і теорії стверджують, що не треба турбуватися про суспільні інтереси, оскільки насправді ми про них мало знаємо і не розуміємо, можемо прагнути ліпшого, а досягати ще гіршого. Звідси й наступний висновок: необхідно турбуватися виключно про індивідуальні інтереси, а це — шлях до реалізації суспільного інтересу.

У доповіді Римського клубу «Перша глобальна революція» читаємо: «...оскільки кожна людина в біологічному плані й соціальному плані унікальна, основну увагу варто приділити саме індивідуальним цінностям. «Колективні» цінності дуже часто нав'язуються людьми, що мають владу і бажають за будь-яку ціну утвердити свої уявлення, цілком ігноруючи чужі принципи і намагаючись навіть заборонити їх. «Колективні»

¹ Див.: Лібералізм: Антологія — 2-е вид. / Упоряд. О.Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», Смолоскип, 2009.— С. ІХ.

цінності можна брати до уваги лише в тому разі, коли суспільство насправді вільне і має високий рівень культури»².

Розглядаючи сутнісні характеристики поняття індивідуалізації особистості, не можемо не звернути увагу на відмінності щодо визначень у цій царині, які мають місце, з одного боку, у філософській, а з іншого боку, у економічній літературі. Так, у філософській літературі індивідуалізація людини розглядається здебільш як явище, процес суттєвого послаблення її залежності від певного соціального середовища, соціальної групи, від інших зовнішніх або суспільних детермінантів. Індивідуалізація, зазначає філософ Г. Ділігенський, являє собою більший рівень автономії індивіда, його свободи³.

В економічній літературі індивідуалізація розглядається як у контексті зростаючої автономії індивідів, так і як урізноманітнення характеристик людини, які формують її людський і соціальний капітал, обумовлюють відмінності в мотиваційних настановах. Отже, йдеться як про автономізацію індивідів, так і збільшення знанневого, компетентнісного багатства, персоніфікованих характеристик, а саме якостей, можливостей, здатностей конкретної людини.

Індивідуалізм у традиційному розумінні, як зазначає Луї Дюмон, розглядає індивіда як істоту духовну, незалежну, самостійну, а також по суті несупільну⁴. Справедливим є зауваження, що: «методологічний індивідуалізм, або атомізм, визначає суспільні та колективні дії похідними від незалежних індивідуальних дій»⁵. Нобелівський лауреат Ф. Хайек зауважує, що «основною рисою індивідуалізму є повага до особистості як такої, тобто визнання абсолютного суверенітету поглядів і схильностей людини у сфері її життєдіяльності, хоч якою б специфічною вона була, і переконання у тому, що кожна людина має розвивати притаманні їй здібності»⁶. М. Блауг у своїй «Методології економічної науки» зазначає, що на противагу «методологічному холізму» — погляду, за якого суспільні теорії мають ґрунтуватися на поведінці груп індивідів, узятих разом, методологічний індивідуалізм — система поглядів, згідно з якою суспільні теорії мають базуватися на поведінці індиві-

² King A. Первая глобальная революция / А.Кинг, Б. Шнайдер. — М.: Прогресс-Пангея, 1991. — С. 300—301.

³ Див.: Дилигенский Г. // Вопросы философии. — 1990. — № 12. — С.39.

⁴ Див.: Дюмон Л. Эссе об индивидуализме / Л. Дюмон. — Дубна: ИЦ «Феникс», 1997. — С. 72.

⁵ Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П.М., Нестеренко А.П. Історія економічних учень: Навч. посіб. — К.: Знання, 2004. — С. 1007.

⁶ Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек. — М.:, 1992. — С. 18.

дів⁷. Методологічний індивідуалізм виходить з того, що пояснення економічних, політичних і соціальних явищ стають адекватними лише тоді, коли вони ґрунтуються на переконаннях, установках та рішеннях індивідів.

Слід акцентувати увагу на тому, що індивідуалізація особистості не є феноменом останніх десятиліть чи навіть останнього століття. Неупереджений науковий аналіз свідчить, що в останні три-чотири століття західна цивілізація була і залишається під впливом ідеології індивідуалізму, пріоритету свободи індивіда над колективними і державними інтересами та цілями.

Розглядаючи розвиток теорії, а особливо практики індивідуалізму в історичному контексті, наголошуємо на тому, що у давньому світі життєдіяльність індивідів була підпорядкована загальним інтересам соціуму. Для цього світу характерною була і значна залежність індивіда від родини. Згідно з висновками багатьох авторитетних соціологів і політологів суспільство того часу нав'язувало своїм членам систему колективних вимог, цілу низку суворих ритуалів, які навряд чи під силу сучасній людині⁸. Так, у Давній Греції людина існувала в основному за допомогою держави і для держави, а значущість суспільного життя перебувала на передньому плані. Згодом розпочинаються процеси відособлення індивідів від полісу та поступове віддалення їх від суспільних проблем цілого. Результати даного відособлення були суперечливі, оскільки, з одного боку, індивід звільнявся від прямих обов'язків та ритуалів, вимог, що їх продукує суспільство, а з другого — цей самий індивід став зазнавати групових і класових обмежень. За висновками відомого філософа М. Бердяєва, на етапі раннього феодалізму людина все ще перебувала в умовах корпорації, у певному суцільному просторі, в якому вона ще не відчувала себе ізольованим атомом, була органічною часткою цілого. Такий стан речей, на думку М. Бердяєва, припинив своє існування в період сучасної історії⁹.

В епоху становлення капіталістичної системи господарювання індивідуалізація людини як феномен послаблення її залежності від соціального середовища і соціальних груп, від інших зовнішніх або суспільних детермінантів, набуває інтенсивного розвитку. І в теорії, і на практиці індивідуалізація розглядається як вищий рівень автономії індивіда, його свободи. Теоретичним, ідеологічним підґрунтям індивідуалізації як суспільно-

⁷ Див.: Блауг М. *Методология экономической науки* / М. Блауг. — М.: 2004. — С. 374, 100.

⁸ Див.: Baudoin I. *Introducere în sociologia politică* / I. Baudoin. — Timișoara Editura Amacord 1999. — Р. 128.

⁹ Див.: Бердяев Н. *Смысл истории* / Н. Бердяев. — М.: Мысль, 1990. — С. 125.

го явища стають ліберальні теорії про людину, яка творить саму себе («self-made man»). Self-made man як феномен нового, капіталістичного часу не перебуває в жорстких тисках суспільних обставин та має більшу свободу для вияву свого «Я».

Реальність є такою, що умови сьогодення продовжують інтенсифікувати становлення нового типу особистості. Ідеться про те, що в суспільстві кінця ХХ — початку ХХІ століття соціальна пріоритетність належить вже не групам, партіям, класам, а персоніфікованим, автономізованим, індивідуалізованим особистостям.

Наголошуємо на тому, що сучасна людина все більше перестає бути рольовим втіленням конкретних соціальних статусних груп. Водночас у ході трансформації суспільства, яка набула небаченої інтенсивності в останні десятиріччя минулого століття та відбувається й дотепер, глибоких змін зазнає особистісна компонента сучасної людини. Визнаний авторитет світової соціологічної науки Е. Тоффлер зазначає: «Було б нерозумно думати, що фундаментально змінювані матеріальні умови життя не зачіпають особистості, або, точніше, соціального характеру. Змінюючи глибинні структури суспільства, ми також змінюємо людей»¹⁰.

Трансформація особистісної компоненти сучасної людини означає, що на зміну «людині невиразній», «такій, як усі» приходить особистість з «обличчям незагального виразу», а з власним, автономізованим «Я». «Суперіндустріалізм вимагає і створює, — за словами Е. Тоффлера, — не стандартну «масову людину», а людину, яка відрізняється від інших, індивідуалів, а не роботів»¹¹. Слід акцентувати увагу й на тому, що за сучасних умов різко знижується залежність особистісної компоненти людини від природжених статусних характеристик — класового стану, місця проживання, етнічності, статі, конфесії тощо. Водночас різко зростає значущість особисто набутих якісних характеристик — освіти, навичок, досвіду, життєвої позиції, мотиваційних настанов, особистісних компетенцій.

Сучасна персоніфікована, індивідуалізована особистість дедалі менше, як уже зазначалося, ідентифікується з певними соціальними групами та є все більш самостійною, самобутньою в поведінці, мисленні, способі життя. Автономізація, індивідуалізація особистості безпосередньо пов'язані з такими феноменами та життєвими характеристиками, як *суверенізація, зрос-*

¹⁰ Тоффлер Е. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: 1990. — С. 601.

¹¹ Тоффлер Э. Футурошок / Э. Тоффлер. — СПб.: 1997. — С. 241.

таюча свобода, незалежність, самодостатність, самовідповідальність.

Підкреслимо, що з розвитком феномену індивідуалізації особистості паралельно розвивається інший феномен, а саме розширення сфери індивідуального вибору. Сутність останнього виявляється в тому, що потенційно значно доступнішим стає те, що створене як природою, так і людьми, які, до того ж, належать до різних суспільств, культур, епох. Складовою розширення сфери індивідуального вибору стають нові можливості щодо визначення місця проживання, навчання, роботи. Це не може не збагачувати життя, об'єднуючи потенціал індивідуального вибору та індивідуалізації особистості. Безумовним плюсом індивідуалізації є зростаюча свобода, послаблення соціального контролю, уникнення жорстких групових нормативів поведінки, більш висока загальна інноваційність поведінки. Утвердження нової, індивідуалізованої особистості не могло не вплинути на зміст взаємин у системі «людина — суспільство». Так, коли на авансцену виходить індивідуалізована, персоніфікована особистість, саме остання утверджується на головну роль, замість племені, групи, нації.

Водночас наголошуємо на тому, що суспільне життя за умов індивідуалізації особистості наповнене не тільки можливостями самореалізації, утвердженням пріоритетності інтересів особистості, а й суперечностями, парадоксами, неочікуваними наслідками, асиметріями, які оточують «індивідуалів». Визначаючи триумф індивідуалізації у новітній історії, який «підживлюється» ліберальними теоріями та механізмами і відносинами ринкової економіки, наголошуємо, що й на цьому етапі індивідуалізація не має бути абсолютною та всеосяжною. Більше того, теорією доведено та підтверджується практикою, що автономізація й індивідуалізація людини працюють на людський і соціальний розвиток лише за умови додержання розумних меж у цій царині. Як би ні цінувала людина свою незалежність, свободу, вона відчуває потребу належати до певної спільноти, брати участь у реалізації тих чи інших колективних (спільних) проектів, бути суб'єктом колективної взаємодії. Наполягаємо на тому, що подолання обмежень, що їх накладає на людину належність до групових, класових, кастових спільнот, від віджитих норм і традицій, як і тотальне підпорядкування інститутам держави, не означає зникання суспільства як інституту з життєдіяльності індивідів, певного їх відсторонення від суспільного життя та нехтування суспільними цінностями.

За наявного позитиву, досягнутого людством на шляху завоювання свобод, автономізації й індивідуалізації людини не

можемо не зважати на потенційні та реальні втрати для конкретної людини і суспільства загалом від надмірного розриву зв'язків між членами соціуму, соціальними інститутами. За всіх свобод, досягнутих соціумом за тривалий період, має залишатися широкий соціальний простір, за межі якого виходити недоцільно, оскільки це неминуче зашкодить людському і соціальному розвитку. Маємо сприймати за аксіому, що існує чимало проблем, які можна розв'язати лише за колективної взаємодії, використання потенціалу спільних інтересів та спільних дій.

Індивідуалізоване суспільство — це суспільство, в якому безумовний примат належить індивідуальним цінностям; це — якщо й не антипод, то певна протилежність суспільству колективних цінностей. В індивідуалізованому суспільстві втрачають традиційне значення солідарність, колективна соціалізація; відбувається процес атомізації суспільства. З. Бауман у монографії, яка дістала світове визнання, індивідуалізацію розглядає як заперечення форм соціальності¹². При цьому автор виокремлює три основні ознаки індивідуалізованого суспільства:

— втрата людиною контролю над більшістю значущих соціальних процесів;

— зростаюча у зв'язку з цим невизначеність і прогресуюча незахищеність особистості перед неконтрольованими змінами;

— прагнення людини відмовитись від досягнення перспективних цілей заради одержання негайних результатів, що в кінцевому рахунку дезінтегрує як соціальне, так і індивідуальне життя.

І вітчизняна, і іноземна практика переконують у тому, що зворотною стороною медалі — зростаючої індивідуалізації в її нинішньому форматі — є зниження ролі колективних цінностей, ерозія культури солідарності, масові вияви соціальної роз'єднаності, зниження потенціалу колективізму. Звернімо увагу на так званий парадокс Дж. Камфнера, згідно з яким чимраз більша кількість людей готова відмовитися від суспільних свобод у обмін на свободи індивідуальні. Інакше кажучи, якщо люди мають можливість одержувати гідну заробітну плату, мати пристойні житлові умови, одержувати якісні медичні послуги, подорожувати, насолоджуватись особистим життям, вони мають все менше бажання втручатись у суспільний простір, виявляти політичну активність, обстоювати свободу слова тощо. Отже, ідеться про те, що *особистий простір розширюється, а суспільний, навпаки, має тенденцію до звуження*. Такі трансформації й метаморфози сприяють розвитку спожи-

¹² Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002.

вацької філософії за привнесення у жертву розвиненої суспільної свідомості. На наше переконання, наявні спрощені й односторонні трактування щодо взаємозв'язку індивідуального і суспільного, особистих і суспільних інтересів — це лише ідеологічний захід, свідоме чи невідоме намагання приховати, завуалювати зниження морально-духовного потенціалу соціуму, моральну деградацію все більшої частки населення, девальвацію суспільних цінностей.

Не втрапить актуальності, за нашою оцінкою, принаймні на найближчі 15–20 років застереження З. Баумана щодо непередбачуваності правил гри, які нині існують у сучасному суспільстві. Справді, усі ми є свідками стану, коли більшість суб'єктів соціально-трудових відносин відчують сумнів щодо існування в новій економіці і суспільстві, яке глобалізується, більш-менш стійких і зрозумілих правил гри. На рубежі двох тисячоліть у зайнятого населення все частіше виникає відчуття «роз'єднання часу», фрагментарності умов життєдіяльності. Старше покоління добре пам'ятає роки своєї молодості, коли професійно-кваліфікаційне зростання здебільшого планувалось на тривалу перспективу, а зобов'язання учасників соціально-трудових відносин були довгостроковими. За сьогоденних умов, які стають не винятком, а правилом, людина перестає відчувати себе господарем і творцем зовнішнього середовища свого існування, натомість зростає відчуття безсилля, бажання бігти від реальності, формується стан глибокої невизначеності і стурбованості. Усе, що оточує людину, змінюється так швидко, що їй стає дедалі важче зберігати цілісність власного світу, складати надійні плани на професійне зростання та особисте життя.

Один із супутніх наслідків прогресуючої індивідуалізації особистості — зростаюча самотність, «атомізація» людини через втрату звичних, традиційних у минулому соціальних зв'язків. Практика сьогодення поповнюється все новими виявами самотності, яка компенсується все активнішим затулюванням індивідів у віртуальний світ кібертовариства. Живі, безпосередні соціальні контакти все інтенсивніше замінюються віртуальними. Сутність ще однієї суперечності у цій царині така: індивідуалізація, розвиваючи потенціал особистості, ускладнює, за Е. Тоффлером, людські контакти: «...що більше ми індивідуалізуємось, то складніше нам стає обирати собі супутника життя з близькими інтересами, цінностями, звичками або вподобаннями. Друзів теж важко знайти. Кожний стає більш вибагливим у соціальних зв'язках»¹³.

¹³ Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: 1990. — С. 583

З розгортанням процесів індивідуалізації утворюється якесь зачароване коло: для того щоб самореалізуватись як особистості, необхідно перебувати в індивідуальному суспільстві, але для того щоб особистістю стати, потрібні ресурси і можливості, які заперечуються новим порядком, що утверджується. Реальність така, що економічно активна людина дедалі більше індивідуалізується, але настільки, що вона стає наднезахищеною, випадаючи з щільної тканини залежності і взаємозалежності, які дотепер існували в суспільстві. Відомий французький соціолог Робер Кастель, констатуючи небажані, інколи незворотні зміни у сфері праці на рубежі двох тисячоліть, зазначає: «Нині ядром соціального питання знову стало існування «непотрібних світу», зайвих людей і безліч пов'язаних з ними різнорідних ситуацій, для яких характерні нестійкість, невпевненість у завтрашньому дні. Це свідчить про нове зростання масової вразливості ...формування ставлення до праці у тривалій перспективі постає парадоксальним. Знадобилися століття жертв, страждань і примусу — влади закону і порядку, тиску нестатків і голоду, щоб закріпити робітника за його місцем, а потім утримувати його за допомогою цілої гами соціальних «переваг», якими став визначатися статус, що конституює соціальну ідентичність. І саме тоді, коли ця «цивілізація праці», здавалося б, остаточно змусила визнати себе у вигляді «гегемонії найманої праці», приміщення дало тріщину, відроджуючи старий страх народу «жити одним днем»¹⁴.

Один з найвидатніших соціологів сучасності А. Турен пише: «Поширився індивідуалізм. Справа йде до зникнення соціальних норм, заміною яких стають економічні механізми і прагнення до прибутку. На завершення можна стверджувати, що головною проблемою соціологічного аналізу стає вивчення зникнення соціальних суб'єктів, що втратили під собою ґрунт або через волюнтаризм держав, партій чи армій, або через економічну політику, що пронизує всі сфери соціального життя, навіть ті, що здаються далекими від економіки і логіки ринку»¹⁵.

На думку Баумана, суспільство початку XXI століття характеризується, з одного боку, стрімким ускладненням економічних процесів, а з другого — дедалі очевиднішою фрагментованістю життєдіяльності людини. Саме з цим пов'язаний феномен сучасності, коли суспільство все більше набуває ознак антигуманізму, а сучасна людина, за висновками вченого, стає все більше дезорієнтованою, обмеженою і безпорадною.

¹⁴ Кастель Р. *Метаморфози соціального питання. Хроніка наемного труда* / Робер Кастель [пер. с фр.; общ. ред. пер. Н. А. Шматко]. — СПб.: Алетейя, 2009. — С. 538.

¹⁵ Турен А. *Социология без общества* / А. Турен // Социс. — 2004. — № 7. — С. 70.

«Суспільства, які колись боролися за те, щоб їхній світ став прозорим, невразливим до небезпек і позбавлений сюрпризів, на погляд Баумана, нині узнають, що їхні можливості цілком залежать від змінюваних і непередбачуваних таємничих сил. «Події, і перш за все найбільш важливі, виходять з-під контролю... що, у свою чергу, призводить до паралічу політичної волі, до втрати віри в те, що колективними діями можна досягнути чогось суттєвого, а солідарні дії здатні внести рішучі зміни у стан життєвих справ. Наявна ситуація частіше за все розцінюється як належна, як вища необхідність, в яку люди можуть втрутитися лише на шкоду самим собі»¹⁶. На підтвердження цієї тези З. Бауман зазначає: «Можна, звичайно, говорити, що нічого особливо нового в цій ситуації немає, що трудове життя повне невизначеностей з незапам'ятних часів; однак сучасна невизначеність являє собою невизначеність зовсім нового виду... Невизначеність наших днів є потужною силою, що індивідуалізує. Вона відокремлює, замість того щоб об'єднувати, і оскільки неможливо стверджувати, хто може вийти вперед у цій ситуації, ідея «спільності інтересів» виявляється все більш туманною і врешті-решт навіть недосяжною. Нинішні побоювання, тривоги і печалі влаштовані так, що терпіти доводиться поодиночки. Вони не додаються іншим, не акумулюються в «спільну справу», не мають «природної адреси»¹⁷.

Цілком очевидним є зв'язок поширення феномену індивідуалізації зі змінами у сфері безпосереднього докладання праці і, передусім, із процесами, які обумовлюють масове застосування нестандартних форм зайнятості. З цього приводу З. Бауман зауважує: «В умовах, коли зайнятість стає короткостроковою, втрачає чіткі перспективи (не кажучи вже про гарантованість) і тим самим перетворюється на епізодичну, коли фактично всі правила, що стосуються гри в кар'єрне просування або звільнення, скасовуються або мають тенденцію змінюватися задовго до завершення гри, залишається мало шансів для вкорінення і зміцнення взаємної лояльності і солідарності. На відміну від часів, що характеризуються довгостроковою взаємозалежністю, нині навряд чи існує стимул для серйозного, тим більше критичного інтересу до вивчення домовленостей, які все одно виявляються тимчасовими. Місце роботи сприймається як свого роду кемпінг, де людина зупиняється на кілька ночей і який можна залишити в будь-який момент, якщо не надані обіцяні умови...»¹⁸.

¹⁶ Таурен А. Социология без общества. — С. 67.

¹⁷ Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002. — С. 30–31.

¹⁸ Там же. — С. 31.

Чому феномен індивідуалізації, включаючи автономізацію, персоніфікацію, суверенізацію особистості, *набув інтенсивного розвитку на рубежі двох тисячоліть?* На думку автора, яка солідаризується з висновками багатьох учених, в основі явища, коли вектор індивідуалізації дістав глобального вияву, перебувають глибокі зміни у форматі, рушійних силах, інституціональних засадах сучасних економіки і суспільства. Зазначені зміни мають двоякий характер. З одного боку, *це — глобальні трансформації у суспільному житті, складовими яких є небачена раніше динамічність, мобільність, відкритість до світової інформаційно-комунікаційної експансії, зміни в масовій культурі, нестійкість, швидкозмінність, непередбачуваність наслідків суспільних змін.* «Невизначеність наших днів — потужна сила, що індивідуалізує. Вона відокремлює замість того щоб об'єднувати»¹⁹.

З іншого боку, *дедалі потужнішою силою, що індивідуалізує, стають інформаційно-комунікаційні технології, які змінюють як техніко-технологічні підвалини нової економіки, так і спосіб життя членів суспільства.* Справедливим є твердження Дж. Найсбітта, а саме: «Нові технології, такі як комп'ютери, стільникові телефони, факси, утверджують триумф індивідуального над колективним»²⁰.

Справді, сьогодні егоїстичний індивідуалізм, егоцентризм розвиваються під впливом не тільки «ринковізації» суспільних відносин, а й інформатизації, яка також є потужною силою, що індивідуалізує. «Нові інформаційні технології можуть зробити людей у край егоцентричними... Споживач інформації, все більше й більше захоплений самим собою, ...починає розуміти, що в нього немає справи до інших людей — на них йому просто бракує часу»²¹.

Ціну, яку сучасні суспільства платять за наявний формат глобального ринку та за зростаючу індивідуалізацію, багато представників соціуму вважають безпідставно завищеною. З цього приводу Зігмунд Бауман застерігає: «Невизначеність, коливання, *брак контролю над подіями* — усе це породжує тривогу. Ця тривога і являє собою ту ціну, яку доводиться платити за нові особисті свободи і нову відповідальність. Яке б задоволення не приносили ці свободи в інших аспектах, багато

¹⁹ Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002. — С. 30–31.

²⁰ Найсбитт Дж. Мегатренды на перспективу до 2000 года / Дж. Найсбитт // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. — М.: 2000. — С. 461.

²¹ Корниш Э. Кибербудущее / Э. Корниш // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. — М.: 2000. — С. 203–204.

людей вважають таку ціну занадто високою... Вони з задоволенням віддали б перевагу світу менш складному і тим самим такому, що менше лякає; світу, де варіанти дій більш прості; винагороди за правильні рішення неминучі, а ознаки вдалого вибору зрозумілі й безпомилкові. Світу, де кожний знає, що необхідно робити, аби виявитися правим. Світу, який не повний таємниць і очікувань»²².

Отже, для сучасного світу економіки, світу праці характерним є тренд наступу індивідуалізму. Тому особливої гостроти набувають питання: *якими є і надалі будуть переваги і водночас труднощі, ризики для людини праці, котра перебуває в статусі індивідуалізованої особистості? як примирити, узгодити нові можливості і ризики, коли економічно активна людина виключається з колективного життя? що сьогодні означає «бути захищеним», коли набирає обертів процес «подолання найманої праці» та розвивається суспільство «масового індивідуалізму»?*

Метаморфози зі статусом людини праці, які інтенсифікувалися в останні два-три десятиліття та відбуваються далі, можна інтерпретувати як одночасний рух і суперечливе поєднання, взаємодію *двох форм індивідуалізації*. Одну з них можна розглядати як «позитивний» індивідуалізм, який пов'язаний зі зростанням самостійності, незалежності, можливістю більшої самореалізації особистості. Другий, «негативний», індивідуалізм пов'язаний з утратою зв'язків з колективом, на які ще вчора людина покладала надії, із браком підтримки з боку колективу чи іншого інституту та з виявом цілої низки інших негативних наслідків. Так, Робер Кастель з цього приводу зазначає: «Негативним» такий індивідуалізм є тому, що він визначається в термінах нестачі: браку поваги, безпеки, гарантування благ, стійких зв'язків...»²³.

«Негативний», надмірний індивідуалізм — це одна з аномалій сучасного життя, на що звертає увагу немало авторитетних дослідників. Ці ж дослідники акцентують увагу на тому, що особисте і суспільне, свобода і соціалізація не є абсолютними явищами, вони потребують узгодженого, діалектичного розвитку.

Антуан де Сент-Екзюпері наголошував на тому, що є лише одна справжня цінність — це зв'язок людини з людиною, і що ми лише тоді вільно дихаємо, коли пов'язані з нашими брата-

²² Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002. — С. 110.

²³ Кастель Р. Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / Робер Кастель [пер. с фр.; общ. ред. пер. Н.А. Шматко]. — СПб.: Алетейя, 2009. — С. 543.

ми загальною метою, яка знаходиться поза нами. Наведемо і вислів з цього приводу Еріка Фромма, у якому зазначається, що людина дійсно все більше відчуває себе самотньою, ізольованою від оточуючого світу, і в той же час вона не може і не хоче миритися з самотністю, а її щастя залежить від солідарності з іншими особами, від почуття співпричетності минулого і майбутнього поколінь²⁴.

Розвиток «негативного» індивідуалізму продовжує здійснюватися під проводом ліберальних теорій, які еволюціонують, проте вкрай суперечливо. Лібералізм як теоретична, ідеологічна течія виник свого часу задля подолання однієї з глобальних крайнощів — примату суспільного над індивідуальним. В ході еволюції цієї теорії та реалізації її на практиці *з'явилася інша крайність — гіпертрофований, неприродний примат індивідуального над колективним, суспільним.*

Складається таке враження, що людство і на початку ХХІ століття має проблеми з опануванням істин, на яких наголошували ще філософи античності. Так, Арістотель підкреслював, що позитивною якістю будь-якої діяльності є певного роду середина і добродійність має прагнути до середнього²⁵. У роботах філософів античності знаходимо застереження, що у діяльності надлишок стає помилкою, а недолік — наслідком недоопрацювання. Звідси випливає, що середина — оптимальний стан вчинків, які здійснює людина. Мужність, — зазначав Арістотель, — є серединою між страхом і відвагою. Доречно звернутися і до наступного висновку Арістотеля: «Отже, добродійність — умисно (свідомо) набута якість душі, що знаходиться в суб'єктивній середині і визначається розумом, і при цьому визначається так, як її визначила б благородна людина, середина двох бід — надлишку і нестачі»²⁶. Ще раз наголошуємо на тому, що лібералізм, який виник як ідеологічне підґрунтя подолання безумовного примату суспільного над індивідуальним, суспільного життя над життям індивідуальним, в процесі свого розвитку набув крайнощів, його сучасний тренд тягнє до руйнування діалектичного, природного взаємозв'язку особистого і суспільного, індивідуального і колективного. Цілком очевидно, що «позитивний», «розумний» індивідуалізм, який упродовж тривалого періоду був могутнім чинником суспільного розвитку, в процесі своєї еволюції трансформувався у свою протилежність та стає однією з причин нестійкого розвитку.

²⁴ Див.: Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. — Минск: — 2004. — С. 57.

²⁵ Див.: Аристотель. Этика (К Никомаху). Минск: Философская мысль, 1998. — С. 168.

²⁶ Там же. — С. 179.

Отже, еволюція соціальних зрушень, які є об'єктом цього аналізу, йшла від тотального підпорядкування індивіда роду, групі, корпорації, державі — до його відособлення, автономізації. Втім всьому є межа, перехід за яку руйнує систему органічних взаємодій. Змушені констатувати, що за діючого в сучасному суспільстві формату індивідуалізації, автономізації особистостей спостерігаємо масове відчуження, спустошеність, самотність, покинутість, байдужість. Останнє не може не пригнічувати, не руйнувати людську природу, до того ж не менше, ніж зовнішні примуси, що мали місце у попередніх епохах. Крайній егоїзм, десолідарність, деградація колективних цінностей стають загрозою стійкому розвитку людини і суспільства.

Гіпертрофована орієнтація на індивідуальні потреби, нехтування колективного, суспільного інтересу перетворює людину у того суб'єкта, якого видатний філософ ХХ ст. Г.Маркузе презирливо називає «одномірною людиною».

Історія вже не раз доводила, що крайні позиції, однобічні парадигми, штучні конструкції, за яких існує примат одного над іншим, деформують соціальну архітектуру та суспільний устрій. Діалектичне розуміння зв'язку між індивідом і суспільством має сповідувати, передбачати, припускати їхні взаємодії та взаємовплив. Людина стає власне людиною лише в суспільстві, яке є особливим видом зв'язків між людьми. Людина живе в суспільстві, але й суспільство живе в людині; вона є водночас і продуктом, і творцем суспільства.

Чи не основне запитання, яке виникає у зв'язку з вищевикладеним, полягає у наступному: реально чи нереально задіяти такі ментальні схеми та форми соціальної організації, такі управлінські технології, які б забезпечили у реальній дійсності поєднання, узгодження індивідуалізму і колективізму; автономізації і солідарності; індивідуальних і суспільних інтересів. Іншими словами, чи реально подолати «негативний», «нездоровий» індивідуалізм?

Впевнений, що за умов використання наукового знання, подолання стереотипів економічного мислення, крайніх та односторонніх підходів проблема оптимізації індивідуального і колективного, індивідуальних і суспільних інтересів може бути вирішена.

Висновок

Сучасний індивідуалізм дедалі більше поєднує незалежність, самостійність, розширення можливостей самореалізації із браком стабільності, передбачуваності, стійкості стану членів со-

ціуму, які належать здебільшого самі собі, є нічийими людьми, мають обмежені можливості включатися у певний трудовий колектив. Це дає підстави стверджувати, що одним із ключових трендів сучасного світу праці є розвиток процесу десоціалізації, зниження масштабів залучення економічно активного населення до колективної взаємодії, поширення соціальної роз'єднаності. Тому нагальне завдання, що постало перед кожною свідомою людиною, а особливо науковцем, — розпізнати, усвідомити глибину викликів сучасності, оцінити свій потенціал і можливості дати відповідь на них з тим, щоб навколишній світ був безпечнішим, сприятливішим для стійкого розвитку.

Виправданою, вкрай *продуктивною може стати ідея, згідно якої протилежність між індивідуалізмом і колективізмом, індивідом і суспільством, свободою і соціалізацією, індивідуалізацією і соціальною захищеністю, свободою і безпекою людини можна подолати, але не за усунення того чи іншого елемента, або приниження значення чи ігнорування потреби його розвитку.* Для того щоб змінювати оточуючий світ на краще, необхідно навчитися думати і діяти інакше. Людина як біологічна, соціальна, духовна данність, зі своїми індивідуальними інтересами не є антиподом суспільства і апріорі не загрожує йому. Так само і намагання посилити *роль суспільних цінностей колективної солідарності та сприяти колективній захищеності, соціальній безпеці* апріорі не ущемлює індивідуальну свободу, не загрожує реалізації індивідуальних інтересів. В ідеалі не повинно бути й «берлінської стіни» між свободою особистості і її соціалізацією. Соціалізація не заперечує повноцінне приватне життя і не є беззастережним утиском особистості суспільством. Філософія людського буття є такою, що знаходячись у суспільстві, людина не може бути повністю вільною від нього. Суспільство може і повинне висувати перед людиною певні умови і норми життєдіяльності і водночас надати можливість для більш повної самореалізації. Останню (соціалізацію) ми розглядаємо як процес прищеплення, культивування у людині якостей, норм поведінки, цінностей, які дозволяють їй взаємодіяти з іншими людьми та інститутами в процесі життєдіяльності. Індивіда можна вважати соціалізованим, якщо він володіє властивостями, здатностями, які необхідні йому для діяльності у різних сферах суспільного життя, діяльності, що виходить за межі його суто особистих інтересів.

Таким чином, соціалізація передбачає адаптацію людини до норм колективного життя. Вона не лише полегшує інтеграцію індивіда в суспільство, але й виставляє певні обмеження, які мають завадити поширенню антисоціальних, егоїстичних дій.

Нормальна, виважена соціалізація, що здійснюється без фанатизму, без надмірного старання, природним чином супроводжується утвердженням свободи людини. І лише крайні, неприродні форми соціалізації заперечують, пригнічують свободу людини, її індивідуалізацію.

На наше переконання, як у свідомості людей, так і на практиці має утвердитися інше сприйняття залежностей у системі «свобода — соціалізація», «індивідуалізм — колективізм», «свобода — безпека індивіда», «особисте — суспільне». Наукова думка, яка все ще схиляється до крайнощів, має зосередитися на пошуку інших, синтезованих шляхів розвитку. Маємо відмовитись від крайнощів, подолати дилеми типу «або-або». Теоретичний, методологічний «екстремізм», який обумовив масове розмежування, дистанціювання різних світоглядних течій з протилежними, непримиримими установками, має відійти у минуле. Можна передбачити, що включення протилежних явищ і процесів у сучасні, більш ємні, комплексні ментальні схеми дасть можливість опрацювати ефективні, суспільно значущі проекти стійкого економічного і соціального розвитку.

Список літератури

1. *Аристотель*. Етика (К Никомаху). Минск: Философская мысль, 1998. — С. 168.
2. *Базилевич В.Д., Гражевська Н.І., Гайдай Т.В., Леоненко П.М., Нестеренко А.П.* Історія економічних учень: Навч. посіб. — К.: Знання, 2004. — 1300 с.
3. *Бауман З.* Индивидуализированное общество / З. Бауман [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. — М.: Логос, 2002. — 390 с.
4. *Бердяев Н.* Смысл истории / Н. Бердяев. — М.: Мысль, 1990. — 175 с.
5. *Блауг М.* Методология экономической науки / М. Блауг. — М.: 2004. — 416 с.
6. *Дилигенский Г.* // Вопросы философии. — 1990. — № 12. — С.39.
7. *Дюмон Л.* Эссе об индивидуализме / Л. Дюмон. — Дубна: ИЦ «Феникс», 1997. — 304 с.
8. *Кастель Р.* Метаморфозы социального вопроса. Хроника наемного труда / Робер Кастель [пер. с фр. ; общ. ред. пер. Н. А. Шматко]. — СПб : Алетейя, 2009, — 576 с.
9. *Кинг А.* Первая глобальная революция. Доклад Римского клуба / А.Кинг, Б. Шнайдер. — М.: Прогресс-Пангея, 1991. — 344 с.
10. *Корниш Э.* Кибербудущее / Э. Корниш // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. — М.: 2000. — С. 203–204.

11. Лібералізм: Антологія — 2-е вид. / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К.: ВД «Простір», Смолоскип, 2009. — 1164 с.
12. *Найсбитт Дж.* Мегатренды на перспективу до 2000 года / Дж. Найсбитт // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи. — М.: 2000. — С. 461.
13. *Тоффлер Э.* Третья волна / Э. Тоффлер. — М.: 1990. — С. 583.
14. *Тоффлер Э.* Футурошок / Э. Тоффлер. — СПб: 1997. — 464 с.
15. *Турен А.* Социология без общества / А. Турен // Социс. — 2004. — № 7. — С. 67-70.
16. *Фромм Э.* Бегство от свободы. Человек для себя. — Минск: 2004. — С. 57.
17. *Хайек Ф.* Дорога к рабству / Ф. Хайек. — М.: 1992. — 176 с.
18. *Baudoin I.* Introducere în sociologia politică / I. Baudoin. — Timișoara Editura Amacord 1999. — 316 с.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2014